

Gazalı'nın Metafiğinde Tanrı'nın Varlığını İspatında Kullanılan Delilci Yaklaşımı | Sayd Ahmmad

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2021-2022

Özet

Hiç şüphesiz Türk sosyolojisinin en önemli isimlerinden biri Şerif Mardin'dir. Onun değindiği konular ve kullandığı kavramlar hem yaşadığı dönemde hem sonrasında çok konuşulmuş, yeni çalışmalara ilham olmuştur. Şerif Mardin'in eserlerinin merkezinde Türk modernleşmesi sorunu yatmaktadır ve Mardin modernleşmeyi özellikle din ve siyaset ekseninde anlamaya, anlamlandırmaya çalışmıştır. Mardin'in din sosyolojisinin merkezinde İslam vardır ve İslam'ın Osmanlı'da ve Türkiye'de oynadığı rolleri irdelemiş, diğer kurumlarla olan ilişkilerini mercek altına almıştır. Biz çalışmamızda Mardin'in eserlerinden yola çıkarak onun din sosyolojisini anlamaya gayret ettik. Şerif Mardin'in hayatı, eserleri ve yöntemi hakkında genel bir bilgi verdikten sonra onun din ve toplum yaklaşımının genel bir çerçevesini çizmeye çalıştık. Yaptığımız çalışma ile Türk din sosyolojisine büyük katkıları olan bir ismin anlaşılmasına katkı sağlamayı umuyoruz.

Anahtar kelimeler: Şerif Mardin, Türk Din Sosyolojisi, Türk Modernleşmesi, Din Ve Toplum

GİRİŞ

Sosyoloji ilminin batıda çıkması ve teorilerin o toplumdan yola çıkarak oluşturulması, farklı toplumların anlaşılması için incelenmekte olan toplumun dinamiklerini iyi bilmeyi ve buradan yola çıkarak anlamaya çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Ayrıca sosyoloji ilminin çıkışına sebep olan "modernleşme" her toplumda farklı şekilde tezahür etmektedir. Farklılaşan modernleşme tecrübelerini doğru anlamak için o milletin tarihi, kültürü, dili ve dini iyi bilinmelidir.

Türk sosyolojisinde, Türkiye modernleşmesini tarihsel bir bağlamda incelemeye ve anlamaya çalışan en önemli isimlerden biri Şerif Mardin'dir. Anlamacı-yorumsamacı bir yaklaşımla konuyu çok boyutlu olarak irdelemiştir. Bunu yaparken batıda üretilen teorilerden de faydalanarak özgün bir kavramsallaştırma yapmıştır. Bu özgünlük sebebi ile Mardin'in din sosyolojisine katkısı büyüktür. Ayrıca toplumsal dönüşümü incelerken dini diğer kurumlarla birlikte ele almış, bizzat toplumun içerisinde onu değerlendirmiştir. İslam'ın topluma dair her şeyi kuşatan yapısını dikkate alarak İslam kültürü sosyolojisi yapmıştır denebilir. Bunu yaptığı dönemde özellikle akademik çevrenin İslam'a dair her şeye mesafeli durduğu göz önüne alındığında Mardin'in attığı adım büyük bir adımdır.

Bizde çalışmamızda Türk din sosyolojisi için önemli olan bu ismi hayatı ve eserleri ile tanımaya ve ilmi yaklaşımını ve yöntemini anlamaya çalışacağız. Çalışmamızın amacı Şerif Mardin'in din ve toplum anlayışının bir kritiğini yapmaktır. Bunu yapmak için Mardin'in eserlerinin tamamına bakmak gerekmektedir. Çünkü eserleri kendi içerisinde bir bütünlük oluşturmaktadır. Konuları tarihsel bir bağlamda ele alması ve konuyu işlerken çok fazla kavramsallaştırmalar yapması onun din ve toplum anlayışını anlamayı güçlendirmektedir. Bu aslında onun din noktasındaki yaklaşımını da yansıtmaktadır. Dini toplumdan, bütünsel yapıdan ayrı tutmamaktadır. Biz araştırmamızı yaparken Mardin'in İdeoloji Ve Din, Türkiye'de Siyaset Ve Toplum ve Türkiye'de Din Ve Siyaset eserini ele aldık ve buradan hareketle anlamaya çalıştık. Mardin'in kullandığı temel kavramlar üzerinden onun Türk modernleşmesine dair düşüncesinin genel bir çerçevesini sunmaya amaçladık.

HAYATI

Şerif Mardin 1927 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Kasımiye medresesinde uzun yıllar müderrislik yapan mardinizadeler ailesine mensuptur. Dedesi Arif Bey İngilizce, Fransızca ve Arapça bilen, Suriye ve Basra'da valiliklerde bulunmuş, kitabı ve gazetede yayınlanan şiirleri olan âlim, aydın bir kişiliktir. Annesinin babası olan dedesi Ahmet Cevdet Bey gazeteciydi. Babası Şemsettin Arif Bey dışişlerinde çalışan başarılı bir bürokrattı.

Amcası Ebul Ula Mardin İstanbul üniversitesi hukuk fakültesinde önemli hukukçulardan biriydi. [1] Amcası Ebul Ula Mardin döneminin önemli şahsiyetlerinden olmasının yanı sıra Şerif Mardin için Osmanlı- Türk modernleşmesini anlamak için kullandığı önemli bir figürdür. Ebul Ula Mardin'in Cumhuriyet öncesinde İslam fikhini ve şeriatı bilen en iyi kişi iken Cumhuriyet sonrasında medeni kanunun kabulü ile İsviçre hukukunu bilen en iyi kişi olmasını sorgulayan Mardin, bu örnek üzerinden Müslümanların Cumhuriyetle gelen yeni durum karşısında ki tutumlarını anlamaya çalışır. Osmanlıdan Cumhuriyete geçişte Müslüman cemaatlerin ve önderlerinin İslam'ı her açıdan devlet ve toplum için en iyi ve temel olarak gördüğünü fakat söz konusu yeni durumu İslam'dan sonra gelecek en iyi durum olarak görmelerini uyum sağlamalarını kolaylaştırıcı bir etken olarak okumuştur. Mardin bu yaklaşım tarzını işrakilik geleneğinden almıştır. [2] Kendilerine dayanak noktası olarak İslam'ı almış, yeni duruma buradan bir meşruiyet alanı açmışlardır. Görünen o ki Şerif Mardin'in ilmi hayatı üzerinde ailesinin tesiri çok fazladır. Akademik çalışmalar yaptığı dönemde resmi ideolojinin savunuculuğunu yapan araştırmacıların aksine o Cumhuriyet ile Osmanlı arasındaki bağı araştırmış, modernleşmenin tarihi izlerini sürmüştür. Kemalizm'in ve rejimin yanlış politikalarını eleştirmiş, ortaya çıkardığı problemlere işaret etmeye çalışmıştır. Bu yaklaşım tarzının altında kendisinin ve ailesinin bu süreçte daha yakından tanıklık etmesi zikredilebilir. [3]

Mardin köklü bir aileden gelmenin yanı sıra iyi bir eğitim hayatına da sahiptir. Ortaöğretimine Galatasaray lisesinde başlamış ABD de bitirmiştir. Lisans eğitimini siyasal bilimler üzerine Stanford Üniversitesinde, lisansüstü eğitimini ise Johns Hopkins Üniversitesi'nde uluslararası ilişkiler alanında tamamlamıştır. Ardından Türkiye'ye dönmüş 1954–56 yılları arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde asistan olarak çalışmıştır. Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları konulu teziyle 1958 yılında Stanford Üniversitesi'nde siyaset bilimi doktorasını tamamlamıştır. 1973 yılında tekrar Türkiye'ye gelmiş ve Boğaziçi üniversitesinde çalışmaya başlamış, merkez ve çevre ile ilgili makalesini ve Cemil Meriç'in tavsiyesi ile başladığı Said Nursi ve Nurculuk hareketine dair eserini bu dönemde yazmıştır. [4] 1990 da Amerikan üniversiteye giden ve İslam araştırmaları merkezini kuran Mardin bu dönemde daha çok Türk modernleşmesi ve İslam, Nakşibendilik vb. konularda çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda pek çok önemli üniversitede misafir akademisyen olarak çalışmıştır. 2000-2001 yıllarında Sabancı üniversitesinde, 2014 yılından 2017 yılına yani ölümüne kadarda şehir üniversitesinde çalışmıştır. Vefat etmeden önce üzerinde çalıştığı konuların ise Aydınlanma düşüncesi, Fransız ihtilali, Alman, İngiliz ve Fransız aydınlanmalarını gibi konular olduğu biliniyor. İlmi hayatının yanı sıra siyasette de aktif olan Mardin 1956–1957 yılları arasında Hürriyet Partisi Genel Sekreterliğini yapmış ve o yıllarda liberal-Kemalist bir çizgiye sahip olan ve CHP'nin laiklikle ilgili politikalarına muhalefet eden Forum dergisinde yazmıştır. Yine 1994 de kurulan ama uzun ömürlü olmayan Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) kurucu üyelerinden olmuştur. Gerek onun siyasette aldığı aktif rol gerekse dönemin siyasi ortamı onun araştırmalarını hiç şüphesiz etkilemiştir. Döneme baktığımız zaman CHP'nin uyguladığı katı laiklik siyaseti çok partili döneme geçişle zayıflamaya başlamış, DP ile birlikte İslami cemaatler siyasette üstü örtükte olsa etkisini göstermeye başlamıştır. 1960 yılında yaşanan askeri darbe ile ise yeni bir süreç başlamıştır. Bu ilk darbe sonrasında asker siyasette adeta kurumsal bir konum elde etmiş, siyasi arenada siyasiler, askerler ve İslami cemaatler olmak üzere aktör sayısı artmış, bu çekişmenin arasında halk kendince bir İslami kültür geliştirmiştir.

İlk yazısını 1950'de henüz 23 yaşında iken yayımlayan Mardin ömrünün sonuna kadar üretmeye devam etmiştir. 70 yıllık akademik hayatında yayınladığı kitapların ve makalelerin dışında verdiği röportajlar, konferanslar, televizyon programları ve yetiştirdiği öğrencilerle ardında büyük bir müktesebat bırakmıştır. Biz burada sadece bazı eserlerini anmakta iktifa edeceğiz.

Siyasi fikirler tarihi alanı içinde yaptığı ve tamamen kurumsal tarih alanı içinde değerlendirilebilecek çalışmalar: Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (1996), Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908 (2000). Bilgi (bilim) sosyolojisi, ideoloji ve tarih yazıcılığı üzerine yaptığı çalışmalar : İdeoloji (1976), Din ve İdeoloji (1983), Siyasal ve Sosyal Bilimler (1994). Din sosyolojisi üzerine yaptığı çalışmalar: Türkiye'de Din ve Siyaset (1995) Bediüzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim-(1999). Siyaset bilimi ve sosyolojisi ile Türkiye'de entelektüel üretim süreçlerinin karakterine odaklanmış çalışmalar: Türkiye'de Toplum

ve Siyaset (2000), Türk Modernleşmesi (2000). [5]

Fakat belirtmek gerekir ki bu sınıflandırmalar çok keskin ve net değildir. Örneğin İdeoloji Ve Din kitabı din sosyolojisi başlığı altına da girebilecek bir kitaptır. Eserleri ve işlediği konuları tek bir başlık altında toplamak zordur çünkü Mardin'in interdisipliner bir tutumu vardır. Bunu eğitim sürecinde de görmekteyiz farklı alanlarda eğitim almış, çok sayıda farklı üniversitede bulunmuş ve her alandan farklı isimlerle birlikte çalışmıştır. Eğitim sürecindeki bu çeşitlilik onun araştırmalarını işlerken kullandığı yönteme de yansımıştır. Ama onun bu yaklaşımı araştırmalarının merkezinde herhangi bir disiplinin bulunmadığı anlamına gelmez. Ele aldığı konuları o konunun özelliklerine göre farklı yöntem ve yaklaşımlarla ele almıştır. Böylece tek bir yaklaşıma bağlı kalınmak zorunda olmadığını başarılı bir şekilde göstermiştir. Mardin'in eserlerinin temelinde Osmanlı-Türk modernleşmesi vardır. Özellikle din ve siyaset ilişkisi üzerinde durur. Din sosyolojisi açısından bakarsak, İslam kültürü ve onun diğer kurumlarla olan ilişkisi, havasın ve avamın inanç şekilleri, volk İslam olarak isimlendirdiği halkın inanma şekli ve cemaatlerin bilhassa Nurculuk ve Nakşibendiliğin toplumda ve siyasette etkileri üzerinde çalışmıştır. Şerif Mardin bu konuları anlamacı-yorumsamacı bir şekilde ele almış bunu yaparken tarihsel verilerden yola çıkarak, analitik ve bütüncül bir şekilde yaklaşmıştır. Döneminde yaygın olan geri kalmışlık psikolojisi ve aşırı batılılaşma tutumlarını eleştirmiş. Forum dergisindeki yazılarında aydın meselesine değinmiştir. Her şeye dış mihraktan bakan yaklaşımın yerine iç dinamiklerden yola çıkarak açıklama yapmaya çalışmıştır. Modernleşmeyi evrensellik ve yerellik gerilimiyle birlikte ele almıştır. Toplumu kendi dinamiklerinden yola çıkarak tarihi, kültürü ve inancı ile bütüncül bir şekilde ele almaya çalışırken Weber'den etkilenmiştir. [6] Şerif Mardin Türk modernleşmesini açıklamaya çalışırken gerek yerli gerek yabancı teori ve kavramlardan faydalanmış, bu kavramları geliştirerek özgün kavramsallaştırmalar yapmıştır. Bu kavramlar içerisinden merkez-çevre, mahalle baskısı ve volk İslam kavramlarından yola çıkarak Şerif Mardin'in din ve toplum konusunda ki yaklaşımını anlamaya çalışacağız.

Merkez- Çevre

Şerif Mardin Osmanlı-Türk modernleşmesi ve batı modernleşmesi arasındaki farkı anlatmak için merkez-çevre modelini kullanmıştır. Mardin her toplumun bir merkezi olduğunu söyler. Burada merkez devletin işlemlerini mümkün kılan yapıdır. Çevre ise merkezin dışında kalan toplumsal alan ve kurumları kapsar. Osmanlıda merkezin yapısı ile batıda ki merkezin yapısı arasındaki farka dikkat çeken Mardin, Osmanlı'nın yerelliğe izin veren güçlü bir merkez olduğunu ve daha çok güçlü bir ordu kurmakta başarı gösterdiğini belirtir. Batıda ise merkezin, leviathan'ın dayandığı kuvvet ordu değil feodal sistemdi. Modernleşme sürecinde merkez ve çevre(feodal soylular, kentler, kasabalar ve daha sonra endüstri emeği) arasında karşı karşıya gelmeler sonucunda uzlaşmalar yaşanmış, bütünlük sağlanmıştır. Osmanlıda ise bu karşı karşıya gelmeler hep tek taraflı olmuştur. Bu durum cumhuriyette de devam etmiştir. Söz konusu eksikliğin Türk siyasasının temelindeki en önemli toplumsal kopukluk olduğunu söyler.

Osmanlı toplumu havas ve avamın, şehirli ile taşralının, asker/bürokrat ve sivil olanın ayrımlarının görüldüğü bir yapıya sahipti. Osmanlıda merkez ve çevre arasında bağ oluşturan, sınırdan duran tek kurum dindi. Modernleşme sürecinde uygulanan laikleştirme politikası bu kurumun daha çok çevre ile özdeşleşmesine sebep oldu. Bu süreç merkez ve taşra arasında ki bağı daha da zayıflattı. Osmanlıda bürokrasi, devleti dine önceleyen laik bir yapıya sahipti. Bu yapı esasında cumhuriyetin kurucularında da devam etmişti. Osmanlıda çevrenin siyasetten, merkezden uzak durmasında korku etkilidir. Siyaset kavramının halk nezdinde ki bir anlamı da devlet nedenleri ile verilen ölüm kararlarıdır. İlginç bir şekilde 1968-1969 yılları arasında yapılan bir araştırmada köylülerin siyaset kavramına hala bu anlamı yükledikleri görülmüştür. Osmanlı'nın zayıflaması ile merkezi sistem zayıflamış, tımar vb. uygulamalarda aksaklıklar yaşanmıştır bu durum halkın mağduriyetlerinin artması, yerel halkın yerel eşrafa güvenmesine sebep oldu. Cumhuriyet sonrasında halkın İslam'a yönelmesini çevrenin onları yeni bir kültür ile bütünlendiremeyen merkeze verdikleri bir cevap olarak değerlendirir. [7] DP'nin başarısını çevreye(taşraya) yönelmesi üzerinden değerlendiren Mardin başka eserlerinde de çok partiye geçiş döneminde taşrada aktif olan Nakşiliğin siyasete nasıl nüfuz ettiğinden bahsetmektedir. [8] Merkez çevre modeli hem siyasal modernleşme hem de kültürel modernleşme hakkında bilgi verir. Siyasal hayatta dayatılan

modernleşmenin kaynakları ve halkta yansıması önemlidir. Yasaklarla birlikte inanç noktasında bilgi ve derinlik azalıyor Mardin'in ifadesi ile volk İslam ortaya çıkıyor. [9]

Mahalle Baskısı

Mardin'in 1991'de Türkiye'de din ve siyaset kitabında Osmanlı-Türk modernleşmesini anlatmak için kullandığı bu kavram 2013 yılında muhafazakârlık, din ve siyaset gibi konularla ilişkilendirilerek tekrar gündeme getiriliyor. Daha sonrasında da bu kavram farklı anlamlar yüklenerek kullanılmaya devam ediyor. [10] Kitabında mahalle baskısını açıklarken öncelikle mahalleyi Osmanlı toplumunun "en küçük faal birimi" olarak tanımlar. Mahalle Osmanlıda bireyin hayatının neredeyse tamamını içinde geçirdiği doğum, ölüm, evlilik ve cenaze gibi hayatı kuşatan ve canlı kılan tüm anlarını içerisinde yaşadığı, gerçek-hukuki bir yapıdır. Mahalle ahlaki kontrolü sağlıyor ve tabi ki bireyi bir oranda kısıtlıyor, kontrol altında tutuyordu. Atatürk'ün cumhuriyetle birlikte yapmak istediği ise bunun tam tersiydi. O bireyi tüm bu kısıtlamalardan azade etmek, toplumda bireyi kontrol eden mahalle, tarikat, tekke gibi yapıların tamamından ayırmak istiyordu. Tevhid-i tedrisat ile birlikte bunların hepsinin karşısına yeni eğitim sistemi konuldu. [11] Atatürk uyguladığı politikalar ile vatandaşın sorumluluğunu arttıran bireysel bir kimlik oluşturmaya çalıştı. Devlet dini olarak İslam'ın bireye bu yetkiyi vermediğine inanıyordu. [12]

Osmanlıda mahallenin yapısında cami, imam, imamın okuttuğu kitap, tekke-tarikat ve esnaf vb. ögeler var. Cumhuriyette ise bunların karşısında okul, öğretmen, öğrenci ve öğrencinin kitabı var. Bu iki mahalle yapısı arasında bir rekabet olduğunu ortaya süren Mardin, kaybedeninde öğretmen olduğunu belirtmektedir. Görevini en iyi şekilde yapmak isteyen özverili, aydın ve halk için çalışan öğretmenin kaybetmesinin sebebi getirilen yeni sistemin iyi, doğru ve güzel olana dair bir şey getirmemiş olmasıdır. Batıda ise başta kant olmak üzere güzel ve doğruya dair pek çok düşünür ortaya derinlikli eserler koymuştur. İşte cumhuriyet dini yıkarken yerine bir şey koymadığı için bu alan başka bir şekilde doluyor. Denetimi sağlamak için geriye sadece göz kalıyor. Bu noktada belediyelere değinen Mardin bunun da ötesinde herkesin birbirini gözetlediği bir toplumun ortaya çıktığını söylüyor. İşte baskıyı oluşturan gözle inşa edilmiş bu yapıdır. [13]

Havas-Avam Ayrımı Ve Volk İslam

Osmanlı toplumu havasın kültürü ve avamın kültürü olarak iki farklı yapıyı içinde barındırıyordu. Bu durum cumhuriyete de aktarılmıştır. Söz konusu ayırım din içinde geçerlidir. Resmi din, Sünni, kitabi bir din iken halkın dini daha çok derviş dini gibidir. Belirli tekke ve tarikatların etrafında şekillenmekte halk için daha esnek bir yapıya sahiptir. Resmi din üst sınıfın politik ideolojik temelini oluşturuyordu. Bir nevi meşruiyetini kazandığıalandı. Din ve devlet ikiz gibiydi. Halk için ise din toplumsal bütünlüğü sağlayan ve bireyin kimliğinin oluşmasını sağlayan bir işlev sürdürüyordu. Genel olarak Osmanlıda halkın yaşadığı dine baktığımızda karşımıza heterodox bir kültür çıkmaktadır. [14] Üst kültür ve alt kültür arasında dinin bağlantıyı sağlayan, bütünleştirici bir öge olmasının yanı sıra ayırıştırıcı bir vasfı da vardı. Üst kültürde inanan insanlar için dahi halkın dini kuraldışı sayılıyor, hakir görülüyordu. Bu durum cumhuriyette daha da katı bir şekle büründü. Aydın ve halk arasında ki uçurum daha da büyüdü. Halkın inançları daha fazla hakir görüldü. Cumhuriyet seçkinleri İslam'ın toplumda oynadığı rolü, halk için gerekliliğini tam olarak idrak edememişlerdi. Onun yerine başka bir ideolojiyi, sistemi kolayca yerleştirebileceklerini zannettiler. Modernleşme sürecinde dini tek bir din olarak ele almış halkın inanma biçimini dikkate almamışlardır. Dine inanan ya da inanmayan üst kültür seçkinleri halk dinini hurafelerle dolu olarak görmüş Sünni İslam üzerinde durmuşlardır. Uzun vade de bu tutum halkın inanış biçimlerini anlayan şeyh vb. tekke ve tarikatların işine gelmiştir. Dini konudaki söz konusu ayrılık gerek Osmanlıda gerek cumhuriyette "ümme" bilinci ile aşılılmaya çalışılmıştır. [15]

Volk İslam daha sonra yumuşak ideoloji halini almıştır. Yumuşak ideoloji kitlelerin inandığı sınırları belli olmayan, şekilsiz inanç ve bilişsel sistemleridir. [16] 1940'lar sonrasında Türkiye'de görülen dini uyanış iki şekilde yaşanmıştır. Biri Ortodoks Sünni inanca dönme diğeri ise geniş halk kitlelerinin hurafelere, volk İslam'a dönme isteğidir. Bu duruma laikler kadar ilerici dindarlarda şaşırılmışlardır. Mardin halk dininin her kesim

tarafından bu kadar görmezlikten gelinmesini ideolojik olarak değerlendirir. Ümmet fikrini içerisinde tek bir doğrunun olduğu ideolojik bir yapı olarak görür ve cumhuriyet seçkinlerinin de hala bu ideolojinin etkisinde olduğunu söyler. [17]

Din, Siyaset ve Toplum Görüşü

Toplumsal değişimi ve modernleşmeyi daha çok din ve siyaset bağlamında ele alan Şerif Mardin din sosyolojisi alanına büyük katkılar yapmıştır. Mardin'e göre din sosyolojisi değil din sosyolojileri vardır. Her sosyoloğun ilgi alanlarına göre farklı din sosyolojileri çıkar ortaya. [18] Onun inceleme konusu İslam dinidir. Özellikle Türk toplumunda şekillenen İslam kültürüdür. Toplumsal sorunlar karşısında toplumun ortaya koyduğu eylemler ve yaşanan süreçler üzerinde İslam'ın etkisini sosyolojik bir gerçeklik olarak değerlendirmiştir. Dini bir olgu olarak sosyolojinin bir konusu olarak ele alır. Dinin olgu olarak ele alınması ve sosyal gerçeklik olarak kabul edilmesi dinin toplumdan topluma farklılaşması, bu sosyolojik gerçekliğinin değişmesi ve yerel olarak incelenmesi gerekliliğini ortaya koyar. Onun bu yaklaşımlarında Weber'in etkisini görüyoruz. Mardin'de özellikle Türk İslam'ı diyebileceğimiz konuya çalışmalarında ağırlık vermiştir. Türkiye'de İslam dinini incelerken onun bütün yönleri ile değil daha çok halkın İslami inançlarına yani İslami kültürü anlamaya yönelmiştir ve İslam kültürünün nasıl şekillendiğini anlamaya çalışmıştır. Modernleşme sürecinde İslam, siyasal alanda farklı bir görünüm kazanırken toplumsal alanda farklı bir izdüşümü olmuştur. İki farklı biçimselleşme gerçekleşmiştir. [19]

İslam'ı din olarak tanımlamaktansa millet olarak tanımlamanın daha doğru olduğunu ileri sürer. İslam'ın özelliklerinden bahsederken kabile toplumuna inmesi bakımından dinin birleştirici rolü çok daha kuvvetli olmuştur. Ayrıca toplumsal yapıda olmayan ya da zayıf olan hususlarda da bu yapıların görevini üstlenmiştir. Bu bakımdan siyasi alanda da pekiştirici bir misyon yüklenmiştir yani siyasi bir hüviyeti vardır. Ayrıca teslimiyet dini olması bakımından kulun, devletin ve toplumun doğrudan Allah ile bir bağlantısı olduğu kabul edilir. Aracı kurum kabul edilmez. Bu husus devlet ve halk arasında da geçerlidir. İkincil kurumları bazı toplumsal örgütlenmeleri kabul etmemiştir. Bütünlük karşısında tehlike olarak görülmüştür. Batıda şehirli yapının, burjuvazinin kaynağı vergiler iken doğuda şehrin kaynağı hayırseverlik kurumları ve dernekleri olmuştur. İnançtan kaynaklı farklılık yalnızca toplumun yapısını ve örgütlenmesini değil bizzat bireyin kimliğinin oluşumunda da ortaya çıkmıştır. [20] Mardin İslamiyet'in tüm yönlerinin Türk toplumunda özellikle tarikatlar ile sağlandığını ifade ediyor. Kendisinin de din, siyaset ve toplum konularında özellikle incelediği tarikatların faaliyetleri olmuştur. Tarikatların öneminden bahsederken şunları ifade etmektedir:

İslâmiyetin bütün özelliklerini, yani:

- a) Toplumun genel hatlarını tanımlayıcı,
- b) Talimat ve yön verici (normatif),
- c) İdeolojik ve kültürel anlamları topluma maledici,
- d) Kişinin korunmasını sağlayıcı,
- e) İkincil yapıların yokluğunda toplumsal seyyaliyet sağlayıcı fonksiyonlarının nasıl elde edildiğini, tarikatların oynadıkları rolde görebiliriz. Bu itibarla tarikatların İslâmî toplumsal yapıda ne kadar anlamlı bir rolleri olduğu da anlaşılabilir. [21]

İslam toplumundan sıyrılmanın tek yolu olarak sufiliğin görüldüğünden bahsetmiş, Türklerinde ilk yıllarda sufiliğe yöneldiğini ifade etmiştir. Fakat zamanla tarikatlar kurumsallaşıyor ve devlet ile halk arasında bir bağlantı noktası oluyor. Cumhuriyetle birlikte tarikatlar yok olmuyor, gizlice faaliyetlerini sürdürüyorlar. Özellikle dışarda tutulan taşrada etkisini gösteriyor. Bununla birlikte köyde şehre gerçekleşen göçler sonrasında gelen insanlar arasında da yaygınlık kazanıyor. Bu insanlar için hem maddi hem manevi bir destek sağlıyor. Bütünleştirici fonksiyonu ile ekonomik kalkınmalarında da etkili oluyor. Taşradaki halk için daha dini cemaatlerin birine dahil olmak prestij sağlayan bir şeydi.

Modernleşme ve bu gruplar arasında ki bağa baktığımızda modernleşmenin sağlanmasında büyük rol oynadıkları bununla beraber modernleşme ile gelecek ahlaki sıkıntılara karşı oldukları görülüyor. Örneğin hilafetin kaldırılmasında Said Nursi'nin etkisi büyüktür. Onun bu noktada artık tek bir kişinin hilafetinin değil meclisin yetkisinin gerekliliği noktasında verdiği destek halkın olası tepkilerini azaltmıştır. [22] Fakat yine bu hareketin laik reformları sorguladığını ve İslami canlanmayı tetiklediğini görüyoruz. Laiklik politikasının çok katı bir şekilde uygulanması aslında dini grupların daha fazla siyasallaşmasına sebep oldu. [23] Çok partili döneme geçişle birlikte nurcular ve DP arasında bir ittifak yaşanmıştır. Ardından MSP'ye destek vermişlerdir. Fakat partinin politikalarından memnun olmadıkları için desteklerini ileride kesmişlerdir. Nakşibendilik hareketinde nurculuk gibi Türkiye siyasetinde aktif rol almışlardır. Bu hareketlerin İslamcılık gibi felsefi, ideolojik bir yapıları yoktur daha çok Kadı Birgivi'ye dayanan bir Anadolu İslam'ı söz konusudur. Amaçları farklı bir sistem kurmak değil ahlaki dejenerasyonu engellemektir. [24] Aynı şekilde bu yapıların modernleşme çabalarının da olduğu gözlemleniyor.

Mardin çalışmalarında dinin modernleşme ve toplumdan ayrı düşünülmemeyeceğinin altını çizer. Yerli sosyologları pozitivist olmakla eleştirir. Din ve tarikatlar bakış açıları batı kaynaklı olduğu için Türkiye'de din ve siyaset ilişkisini doğru değerlendirememişlerdir. Bu sebeple Şerif Mardin Nurculuk ve Nakşibendilik üzerinde durur. İslamcılık işlerken Nakşiliğin dinamik yapısından ve müceddidi Nakşilik hareketinden bahseder. Bu hareketlerin gayesi İslam'ın doğru yaşanmasıdır. Bununla birlikte bu hareketin aktivist bir hareket olduğundan ve İslam ülkelerinde batıl inançlara ve işgallere karşı mücadelede öncü olduklarına işaret eder. Nakşibendilik bu sebeple bulunduğu her yerde siyasetle ve toplumla doğrudan ilişki içerisinde olmuştur. Farklı coğrafyalarda yaşayan bu Müslümanların benzer tepkiler vermelerini Mekke ve Medine şehirlerinde özellikle umre ve hac esnasında yapılan etkileşime bağlamış bu şehirlerin "fikri santral" olduğunu ifade etmiştir. [25]

Said Nursi ve Nurculuk hareketini ele aldığı eserinde dini bir önder üzerinden dinin topluma ve değişime etkisini araştırır. Öncelikle bu hareketin kendine has bir dil, lehçe geliştirerek kendisini diğer gruplardan ayırdığının altını çizen Mardin, bu dille kimliği ve psikolojik süreçleri inşa edilen üyelerinden bahseder. Bu grubun yayılmasına etki eden önemli hususlardan biri iletişim araçlarını etkin kullanmalarıdır. Bu bakımdan yeniliğe açıklar. [26] Nurcu hareketi İslami kültür olarak değerlendirmek gerekir. Başarısının sebebi cumhuriyet rejiminin başarısızlıklarıdır. Yanlış laiklik politikaları onun nüfusunu arttırmıştır. Özellikle çok partili döneme geçiş onun yaygınlığının ve gücünün arttığı dönemdir. Genç ve okumuş bir kitleye de sahip olmuştur. Nurculuğu Nakşibendilikten ayıran hususlarda biri modernleşme felsefesi olmuştur. Kitlesine baktığımızda farklı entelektüel alanlara yönelimlerin olduğu görülmektedir. Bilime önem verilmiştir. [27]

Mardin eserlerinde İslam'ın Türkiye'de etkisini kaybetmediğini göstermiştir. Fakat statik bir yapıda değildir. Bu kültür siyasi ve toplumsal alanlarda farklı şekillerde kendini göstermektedir. Yıllarca akademik çevrelerce de bu husus görmezlikten gelinmiştir. Mardin'e göre İslam kurtuluş savaşından sonra 1945'e kadar kendini üç farklı şekilde göstermiştir; kültür muhafazakârlığı, tarikatlar ve modernliğin getirdikleri ile dini bağdaştırarak yeniden canlanmayı amaçlayanlar. 1945'den sonra çok partili dönemle birlikte canlanma başlamıştır. [28] İslam bütün şekilleri ile toplum üzerindeki etkisini sürdürmüştür. Bu etkiyi ve dönüşümleri anlamak için tarihsel süreci bilmek önemlidir. Mardin dini siyaset ve toplumda aktif görmüş ve etkileri dolayısı ile sosyolojinin bir konusu olarak değerlendirmiştir.

Sonuç

Bir toplumu anlamak için o toplumun kendi dinamiklerinden yola çıkmak çok önemlidir. Bu bakımdan sosyoloji yapmak için hem bu alanda uluslararası literatürü bilmek hem de yerel unsurlara vakıf olmak gerekmektedir. Şerif Mardin yaptığı çalışmalarda bunu başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Onun eserlerinde temel problem Türkiye modernleşmesidir. Siyaset ve dini birbiri ile bağlantılı olarak ele almış ve Türkiye modernleşmesini Osmanlıdan başlayarak incelemeye tabi tutmuştur. Onun bu yaklaşımı içinde bulunduğu zamanda akademik çevrenin genel yaklaşımından çok farklıydı. Din ve Osmanlı dönemin ideolojisi gereği konuşulmayan ya da olumsuz ele alınan şeyler iken, Mardin bunları sosyolojik bir yöntemle ele almış, tarihsel bağlamı dikkate alan

bir din sosyolojisi yapmıştır.

Mardin'in İslam derken kastettiği İslam kültürüdür. Toplumda İslam'ın konumunu ve etkilerini incelemektedir. Bu bakımdan resmi din ve halk dini onun ilgi alanına girmektedir. Dinin ve siyasetin özellikle taşrada ki yansımaları ele almıştır. Ayrıca göç olgusunu da taşralılık üzerinden ele alır. Halk dininde özellikle tarikatların etkinliği üzerinde durur. Tarikatların tarihsel sürecinden ve değişimlerinden bahseder ve Türk siyasal hayatında tarikatların etkisine işaret eder.

Said Nursi cemaati ve Nakşibendilik özellikle üzerinde durduğu gruplardır. Türk modernleşmesinde bu grupların rolünün altını çizer ve modernleşmeye nasıl adapte olduklarını ortaya koyar. Türkiye modernleşmesini anlatırken kullandığı mahalle baskısı kavramı Osmanlıdan cumhuriyete geçişte devlet ideolojisi çerçevesinde değiştirilmeye çalışılan toplumsal yapıyı ortaya koymaktadır. Öğretmen ve imamın karşı karşıya geldiği bu değişim Türkiye modernleşmesinin aslında hangi eksen etrafında gerçekleştirilmeye çalışıldığını ortaya koyuyor. Yine Mardin tarafından kullanılan merkez-çevre modeli batı modernleşmesi ile Türkiye modernleşmesinin farklılaşan seyrini ortaya koymaktadır. Bu değişim ve dönüşümler içerisinde şekillenen volk İslam yani halk dini modernleşme yanlılarında gelenekçilerinde kabul etmediği hatta küçümsediği bir formdur. Buna karşın volk İslam toplumun bir gerçeğidir ve sosyolojik bir olaydır. Halkın sığındığı bir alandır. Mardin İslam kültürü çerçevesinde bu konuyu ele almıştır.

Şerif Mardin modernleşmenin Osmanlıya uzanan köklerini irdelemiş, dinin siyasi ve sosyal hayatta sanılandan daha etkili olduğunu ortaya koymuş ve bu milletin hikâyesini içinden anlatmaya çalışmıştır. Tarihselliğe ve yorumlayıcı yöntemi önemsemiş farklı yöntem ve yaklaşımlardan da istifade etmekten çekinmemiştir. Yaptığı ve yaptırdığı çalışmalar ile gerek sosyoloji gerekse din sosyolojisi alanında önemli çalışmalara imza atmıştır.

KAYNAKÇA Adıgüzel, Vefa "Din-Siyaset İlişisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi – Bildiriler Kitabı I, 47-61 Adıgüzel, "Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi." Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014 Arlı, Alim, "Şerif Mardin bibliyografyası (1950-2007)," DÎVÂN İlmi Araştırmalar, 21 (2006/2): 89-114 Canatan, Kadir, "Şerif Mardin'in İslam Hakkındaki Eserlerinin Eleştirel Değerlendirilmesi", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018): 1- 28 Çav, Erkan, "İki Sosyoloji Akımının Temsilcisi Cahit Tanyol İle Şerif Mardin'in Eğitimleri, Çalışma Hayatları, Eserleri Ve Sosyal Bilime Katkıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018): 29- 62 Doğan, Sedat, Sedat Demir, "Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı", Temaşa, 8 (Ocak 2018): 6-26 Günerigök, Mustafa, "Türkiye'de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği." Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007 Mardin, Şerif. Türkiye, İslam ve Sekülerizm . İstanbul: İletişim Yayınları, 2011 Mardin. Din Ve İdeoloji. İstanbul: İletişim, 1992 Mardin. Türkiye'de Toplum Ve Siyaset . İstanbul: İletişim, 2010 Mardin. Türkiye'de Din Ve Siyaset . İstanbul: İletişim, 1998 Mardin. ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?", Ruşen Çakır, 23 Mayıs 2008, <http://www.rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-Baskisi-Ne-Demek-Istedim/2028>, erişim tarihi: 18.05.2020 Okumuş, Ejder, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi", Adam Akademi, 8/2 (2018): 145-174 Toker, İhsan, "Şerif Mardin'de Sosyal değişim, Modernleşme Ve Din", İslami Araştırmalar Dergisi , 20/1 (Kış, 2007): 71-84 [1] Mustafa Günerigök, "Türkiye'de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği"(Yüksek Lisans Tezi, yüzüncü yıl üniversitesi, 2007), 48 [2] Şerif Mardin (B. Toprak, A. Y. Sarıbay, F. Keyman, N. Subaşı & H. Ş. Tuksal ile), ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?", Söyleşi Yapan: Ruşen Çakır, 23 Mayıs 2008, <http://www.rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-Baskisi-Ne-Demek-Istedim/2028> , erişim tarihi: 18.05.2020 [3] Erkan Çav, "İki Sosyoloji Akımının Temsilcisi Cahit Tanyol İle Şerif Mardin'in Eğitimleri, Çalışma Hayatları, Eserleri Ve Sosyal Bilime Katkıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018), 35 [4] Şerif Mardin, Türkiye, İslam ve Sekülerizm, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 207 [5] Günerigök, "Türkiyede Din Sosyolojisi," 50, Ayrıca Kronolojik Olarak Eserleri Ve Hayatı Hakkında Bilgi Sahibi Olmak İçin Bknz. Alim Arlı, "Şerif Mardin Bibliyografyası (1950-2007)," DÎVÂN İlmi Araştırmalar 21

(2006/2),89-114 [6] Sedat Doğan, Sedat Demir, "Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı", Temaşa, 8 (Ocak 2018), 8-18 [7] Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum Ve Siyaset, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (İstanbul: İletişim,2010), 35-66 [8] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset, (İstanbul: İletişim, 1998) 221-232 [9] Vefa Adıgüzel, "Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi – Bildiriler Kitabı I, 48 [10] Ejder okumuş, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi", Adam Akademi, 8/2 (2018), 169 [11] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset , 72-77 [12] Mardin , Türkiye'de Din Ve Siyaset , 121 [13] Mardin, ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?" [14] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset , 161-162 [15] Şerif Mardin, Din Ve İdeoloji, (İstanbul: İletişim,1992), 143-148 [16] Mardin, Din Ve İdeoloji, 14 [17] Ejder Okumuş, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi", 166-168 [18] Mardin , Din ve İdeoloji , 41 [19] Adıgüzel, "Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", 58 [20] Mardin , Din Ve İdeoloji , 67-88 [21] Mardin, Din Ve İdeoloji, 93 [22] Vefa Adıgüzel, "Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi", (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014), 50 [23] Adıgüzel, "Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", 50 [24] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset , 35 [25] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset, 14 [26] Kadir Canatan, "Şerif Mardin'in İslam Hakkındaki Eserlerinin Eleştirel Değerlendirilmesi", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018), 8-10 [27] Adıgüzel, "Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi",56-61 [28] İhsan Toker, "Şerif Mardin'de Sosyal değişme, Modernleşme Ve Din", İslami Araştırmalar Dergisi , 20/1 (Kış, 2007), 81

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Vefa "Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi – Bildiriler Kitabı I, 47-61

Adıgüzel, "Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi." Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014

Arli, Alim, "Şerif Mardin bibliyografyası (1950-2007)," DÎVÂN İlmî Araştırmalar, 21 (2006/2): 89-114

Canatan, Kadir, "Şerif Mardin'in İslam Hakkındaki Eserlerinin Eleştirel Değerlendirilmesi", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018): 1- 28

Çav, Erkan, "İki Sosyoloji Akımının Temsilcisi Cahit Tanyol İle Şerif Mardin'in Eğitimleri, Çalışma Hayatları, Eserleri Ve Sosyal Bilime Katkıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018): 29- 62

Doğan, Sedat, Sedat Demir, "Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı", Temaşa, 8 (Ocak 2018): 6-26

Günerigök, Mustafa, "Türkiye'de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği." Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi,2007

Mardin, Şerif. Türkiye, İslam ve Sekülerizm . İstanbul: İletişim Yayınları, 2011

Mardin. Din Ve İdeoloji. İstanbul: İletişim,1992

Mardin. Türkiye'de Toplum Ve Siyaset . İstanbul: İletişim,2010

Mardin. Türkiye'de Din Ve Siyaset . İstanbul: İletişim, 1998

Mardin. ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?", Ruşen Çakır, 23 Mayıs 2008, <http://www.rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-Baskisi-Ne-Demek- Istedim/2028>, erişim tarihi: 18.05.2020

Okumuş, Ejder, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi", Adam Akademi, 8/2 (2018): 145-174

Toker, İhsan, "Şerif Mardin'de Sosyal değişme, Modernleşme Ve Din", İslami Araştırmalar Dergisi , 20/1 (Kış, 2007):71-84

[1] Mustafa Günerigök, "Türkiye'de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği"(Yüksek Lisans Tezi, yüzüncü yıl üniversitesi,2007), 48 [2] Şerif Mardin (B. Toprak, A. Y. Sarıbay, F. Keyman, N. Subaşı & H. Ş. Tuksal ile), ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?", Söyleşiyi Yapan:Ruşen Çakır, 23 Mayıs 2008, <http://www.rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-Baskisi-Ne-Demek-Istedim/2028> , erişim tarihi: 18.05.2020 [3] Erkan Çav, "İki Sosyoloji Akımının Temsilcisi Cahit Tanyol İle Şerif Mardin'in Eğitimleri, Çalışma Hayatları, Eserleri Ve Sosyal Bilime Katkıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme", Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018),35 [4] Şerif Mardin, Türkiye, İslam ve Sekülerizm, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 207 [5] Günerigök,"Türkiyede Din Sosyolojisi," 50, Ayrıca Kronolojik Olarak Eserleri Ve Hayatı Hakkında Bilgi Sahibi Olmak İçin Bknz. Alim Arlı, "Şerif Mardin Bibliyografyası (1950-2007)," DÎVÂN İlmî Araştırmalar 21 (2006/2),89-114 [6] Sedat Doğan, Sedat Demir," Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı", Temaşa, 8 (Ocak 2018), 8-18 [7] Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum Ve Siyaset, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (İstanbul: iletışim,2010), 35-66 [8] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset, (İstanbul: İletişim, 1998) 221-232 [9] Vefa Adıgüzel, "Din-Siyaset İlişisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi – Bildiriler Kitabı I, 48 [10] Ejder okumuş, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi", Adam Akademi, 8/2 (2018), 169 [11] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset , 72-77 [12] Mardin , Türkiye'de Din Ve Siyaset , 121 [13] Mardin, ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?" [14] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset , 161-162 [15] Şerif Mardin, Din Ve İdeoloji, (İstanbul: İletişim,1992), 143-148 [16] Mardin, Din Ve İdeoloji, 14 [17] Ejder Okumuş, "Şerif Mardin'de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi", 166-168 [18] Mardin , Din ve İdeoloji , 41 [19] Adıgüzel, "Din-Siyaset İlişisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", 58 [20] Mardin , Din Ve İdeoloji , 67-88 [21] Mardin, Din Ve İdeoloji, 93 [22] Vefa Adıgüzel, "Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi", (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014), 50 [23] Adıgüzel, "Din-Siyaset İlişisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği", 50 [24] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset , 35 [25] Mardin, Türkiye'de Din Ve Siyaset, 14 [26] Kadir Canatan, "Şerif Mardin'in İslam Hakkındaki Eserlerinin Eleştirel Değerlendirilmesi", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018), 8-10 [27] Adıgüzel, "Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi",56-61 [28] İhsan Toker, "Şerif Mardin'de Sosyal değişme, Modernleşme Ve Din", İslami Araştırmalar Dergisi , 20/1 (Kış, 2007), 81

[1] Mustafa Günerigök, "Türkiye'de Din Sosyolojisi-Şerif Mardin Örneği"(Yüksek Lisans Tezi, yüzüncü yıl üniversitesi,2007), 48

[2] Şerif Mardin (B. Toprak, A. Y. Sarıbay, F. Keyman, N. Subaşı & H. Ş. Tuksal ile), ""Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?", Söyleşiyi Yapan:Ruşen Çakır, 23 Mayıs 2008, <http://www.rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-Baskisi-Ne-Demek-Istedim/2028> , erişim tarihi: 18.05.2020

[3] Erkan Çav, "İki Sosyoloji Akımının Temsilcisi Cahit Tanyol İle Şerif Mardin'in Eğitimleri, Çalışma Hayatları, Eserleri Ve Sosyal Bilime Katkıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme", Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018),35

[4] Şerif Mardin, Türkiye, İslam ve Sekülerizm, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 207

[5] Günerigök,"Türkiyede Din Sosyolojisi," 50,

Ayrıca Kronolojik Olarak Eserleri Ve Hayatı Hakkında Bilgi Sahibi Olmak İçin Bknz. Alim Arlı, "Şerif Mardin Bibliyografyası (1950-2007)," DÎVÂN İlmî Araştırmalar 21 (2006/2),89-114

[6] Sedat Doğan, Sedat Demir," Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı", Temaşa, 8 (Ocak 2018), 8-18

- [7] Şerif Mardin, Türkiye’de Toplum Ve Siyaset, Der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder (İstanbul: İletişim,2010), 35-66
- [8] Mardin, Türkiye’de Din Ve Siyaset, (İstanbul: İletişim, 1998) 221-232
- [9] Vefa Adıgüzel, “Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği”, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi – Bildiriler Kitabı I, 48
- [10] Ejder okumuş, “Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi”, Adam Akademi, 8/2 (2018), 169
- [11] Mardin, Türkiye’de Din Ve Siyaset , 72-77
- [12] Mardin , Türkiye’de Din Ve Siyaset , 121
- [13] Mardin, “Prof. Şerif Mardin: Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?”
- [14] Mardin, Türkiye’de Din Ve Siyaset , 161-162
- [15] Şerif Mardin, Din Ve İdeoloji, (İstanbul: İletişim,1992), 143-148
- [16] Mardin, Din Ve İdeoloji, 14
- [17] Ejder Okumuş, “Şerif Mardin’de İslam Din Sosyolojisi–Bir Giriş Denemesi”, 166-168
- [18] Mardin , Din ve İdeoloji , 41
- [19] Adıgüzel, “Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği”, 58
- [20] Mardin , Din Ve İdeoloji , 67-88
- [21] Mardin, Din Ve İdeoloji, 93
- [22] Vefa Adıgüzel, “Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi”, (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014), 50
- [23] Adıgüzel, “Din-Siyaset İlişkisinin Sosyolojik Bir Analizi: Şerif Mardin Örneği”, 50
- [24] Mardin, Türkiye’de Din Ve Siyaset , 35
- [25] Mardin, Türkiye’de Din Ve Siyaset, 14
- [26] Kadir Canatan, “Şerif Mardin’in İslam Hakkındaki Eserlerinin Eleştirel Değerlendirilmesi”, Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (Bahar-Güz 2018), 8-10
- [27] Adıgüzel, “Şerif Mardin Düşüncesinde Din – Siyaset İlişkisi”,56-61
- [28] İhsan Toker, “Şerif Mardin’de Sosyal değişim, Modernleşme Ve Din”, İslami Araştırmalar Dergisi , 20/1 (Kış, 2007), 81